

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

Słowiańska frazeologia gwarowa

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

**Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

Redaktor naukowy serii

Mirosław Skarżyński

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją

Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbiska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza.....	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu.....	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś ciebie mo diobol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEŁ>	195
ІРИНА ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
ЗОРЯНА ВАСИЛЬКО , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
МОНІКА ВУЛАВА , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diabłów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

ЕВА МЛЫНАРЧЫК , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
ІЛОНА ГУМОВСКА , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

EMIL POPLAWSKI
INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO PAN, KRAKÓW

ŚWIĘTY MIKOŁAJ

W POLSKIEJ GWAROWEJ PRZESTRZENI PAREMIOLOGICZNEJ.

GŁOSA DO KULTUROWEGO WIZERUNKU BISKUPA MIRY

Postać świętego Mikołaja, biskupa Miry (miasta w starożytności będącego stolicą Licji, położonej w południowo-zachodniej części Azji Mniejszej), który żył prawdopodobnie w pierwszej połowie IV w., dobrze zaadaptowała się w kulturze i obyczajowości, nie tylko polskiej (czy szerzej – słowiańskiej)¹. Uznaje się go nawet za jednego z najpopularniejszych świętych chrześcijańskich. Bez wątpienia przyczynił się do tego fakt, że dość szybko otoczono go kultem (hagiografowie dostrzegają jego przejawy już w VI w.). O życiu i działalności świętego Mikołaja wiadomo niewiele. Mimo to, a może właśnie dlatego stał się on popularny w legendach. Wiążą się z nim takie wątki, jak np.: historia trzech niesprawiedliwie uwięzionych oficerów, uwolnionych za jego wstawiennictwem (uznawana za najstarszą, datowana na połowę VI w.); opowieść o trzech ubogich pannach wydanych za mąż dzięki posagom, które święty Mikołaj dyskretnie dostarczył; relacja o trzech młodzieńcach uratowanych przez niego od wyroku śmierci czy o żeglarzach wybawionych z katastrofy morskiej². W 1087 r. szczątki świętego zostały porwane z Miry i przewiezione do Bari, na południu Włoch, gdzie wkrótce zaczęły ściągać liczne pielgrzymki. Kult Mikołaja szerzył się również na Wschodzie. Z czasem objął całą Ruś, skąd wysyłano poselstwa z darami do Bari. Jego

¹ Świętych (zarówno w Kościele katolickim, jak i w prawosławnym), którzy nosili to imię, było wielu. Jednakże to biskup Miry w dziejach kultu oraz w kulturze zaznaczył się najbardziej. Jedynie on spośród świętych noszących imię Mikołaj zaadaptował się w polskiej paremiologii na gruncie języka literackiego i gwar.

² W SGK (III: 168) czytamy: „Św. Mikołaj ratuje zwracających się do niego o pomoc rybaków, którym grozi śmierć na morzu”.

wizerunek widniał na niezliczonych ikonach. Nazywano go nawet Cudotwórcą. Stał się patronem kraju³.

Święty Mikołaj do dzisiaj występuje w wielu utworach literackich: poezji, prozie, sztukach dramatycznych. W dziełach plastycznych przedstawiany jest z brodą, w stroju biskupim, z mitrą i pastorałem. Często w lewej ręce trzyma księgę, a prawą wykonuje gest kapłańskiego błogosławieństwa. Wśród jego atrybutów znajdowały się przedmioty lub postaci występujące w legendach: trzy złote kule, jabłka lub sakiewki, troje dzieci lub młodzieńców w cebrzyku, też kotwica lub okręt. Bywa również przedstawiany w towarzystwie innych świętych (zwłaszcza Maryi z Dzieciątkiem i św. Anny).

Źródła historyczne przekazują, że w XII w. w środkowej Francji zakonnice w wieczór poprzedzający dzień liturgicznego wspomnienia świętego Mikołaja, przypadający 6 XII, roznosiły prezenty dla dzieci z biednych rodzin i zostawiały je pod drzwiami. W XIII w. pojawił się w szkołach zwyczaj udzielania pod patronatem świętego Mikołaja zapomóg i stypendiów. Związek kultu biskupa Miry z wręczaniem prezentów źródła europejskie potwierdzają od XV w. Wieczorem 5 XII osoba przebrana za świętego Mikołaja obdarowywała posłuszne dzieci owocami, orzechami, ciastkami czy cukierkami. Niegrzeczne zaś uderzała pastorałem. Gdy święty nie pojawiał się osobiście, dzieci starały się na różne sposoby przekazać, że czekają na prezenty – stawiały buty przy kominku (Holandia) lub na parapecie (Austria), wieszaly skarpety na ramach okiennych (Czechy). W dzisiejszych czasach w rodzinach (i wśród bliskich znajomych) mamy zwyczaj obdarowywania dzieci, ale też i dorosłych, prezentami w dzień wspomnienia świętego Mikołaja (lub w jego wigilię) albo w Wigilię świąt Bożego Narodzenia. Współcześnie możemy też obserwować, jak te zwyczaje przenikają i ulegają przekształceniom – w efekcie działań marketingowych – na gruncie handlu i usług, już od początków listopada każdego roku.

W tym skrótowym opisie funkcjonowania postaci świętego Mikołaja w kulturze i obyczajowości kolejnych stuleci warto wspomnieć o jeszcze jednym przejawie jej oddziaływania, który ujawnił się m.in. w polskiej kulturze ludowej. Otóż biskupa Miry uznaje się też za obrońcę przed atakami wilków na zwierzęta gospodarskie. Stefania Ulanowska we wsi Łukówiec koło Garwolina w drugiej połowie XIX w. zapisała takie oto wierzenie:

Św. Mikołaj rządzi wilkami, oni mają zgromadzenie 6 grudnia, dopiero on im daje nakaz, wiele ich ma gdzie iść. I to musi tak wytrwać do Matki Boskiej Gromnicznej [2 II – przyp. E.P.], potem jak Matka Boska kiwnie gromnicą, tak wilki się wystraszą i każdy się cofnie, tak w którą stronę który się cofnie, tam musi iść. I dodaje:

³ Wiele wiadomości na ten temat znaleźć można w pracy rosyjskiego językoznawcy i semio-
loga Borysa Uspienskiego (1985). Wbrew znamiennemu tytułowi: *Kult św. Mikołaja na
Rusi* jest ona przede wszystkim studium ukazującym słowiańskie wierzenia pogańskie.

Ani w wilią św. Mikołaja, ani w wilią Matki Boskiej Gromnicznej żadna kobieta nie będzie motać nici, które uprędlą, bo obmotałaby wilka i on przez cały rok przychodziłby i szkodę robił (Zb VIII: 294).

Z tego samego czasu pochodzi relacja Oskara Kolberga z południowo-zachodniej części Mazowsza:

Że święty ten jest patronem od zwierząt drapieżnych, przeto w całym kraju, a osobliwie też w okolicach leśnych, pasterze strzegący bydła i owiec, ścisłym postem obchodzą wilię do niego. Nazajutrz zaś zbierają się na nabożeństwo do kościołów i tu dla uchwiania trzód od szkody, składają ofiary. [...]

Oprócz tego ściśle jeszcze przestrzegają, aby w sam dzień ś. Mikołaja, gospodynie nie zwiły czyli *nie motały przędzy*, a to dlatego, ażeby w ciągu roku *wilki nie motały się*, tj.: w powierzonych pastuchom trzodach nie robiły szkody (Maz I: 198).

Ks. Władysław Siarkowski – badacz kultury i historii ludu kieleckiego z drugiej połowy XIX w. – odnotował:

W kieleckim lud uważa świętego Mikołaja jako szczególniejszego patrona bydła, koni, owiec. W dzień jego uroczystości zaprasza kapłanów do kaplic dla odprawienia nabożeństwa na cześć tego świętego. W tenże dzień święci się wodę zniesioną w cebrach przed kaplicę, poczem rozbierają ją do domów i kropią w oborach, stajniach bydło i konie.

Szczególniejszą ważność przywiązują do modlitwy wymienionej niżej, uważając ją jako zabezpieczający środek przeciw wilkom. Modlitwa ta zawiera wiele sprzeczności z dogmatami wiary świętej (Zb III: 28–29).

Jej początek i zakończenie zawierają odwołanie do biskupa Miry:

Tko do świętego Mikołajka paciorek gada
nikić jego dusa w piekle nie postawa.

[...]

Święty Mikołajku obraniaj-ze nas też
od wszytkiego przypadku!

Obraniaj Mikołajku: owiec, bydła, kóni

Niech święty Mikołaj ma w obronie swoi(éj). Amen (Zb III: 29)⁴.

Z kolei na okładce (jej czwartej stronie) *Słownika frazeologicznego gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich* Macieja Raka (SFGD) czytamy m.in.:

W [...] kościele, zniszczonym przez pożar w latach dwudziestych ubiegłego wieku, znajdował się obraz przedstawiający napad wilków na wieś i cudowne ocalenie za sprawą patrona parafii – św. Mikołaja.

⁴ Przeszło 20 ludowych modlitw do św. Mikołaja, zwykle dość długich, z terenu południowo-wschodniej Małopolski zamieścił w swojej książce Franciszek Kotula (1976: 38–95).

Z terenu Podtatrza wymieniony badacz zaprezentował w innej pracy (Rak 2007) następujące relacje – rękopiśmienne:

Świnynty Mikołaju, weż klucze z raju, pozapiyráj, pozatykáj borowym psom, borowym sukom [‘wilkom’ – przyp. E.P.] pasce (Ząb n-tar⁵; Rak 2007: 99).

Nájbarzyj to opiekuje sie owcami świnynty Mikołáj, ón broni od wilków i wselijakif brzydości. Trza mieć jego obrazik, trza go poświyncić na odpusćie. Ponieftóre obrazy to majom wselijakom moc. Odwracajom, co złe, zakazujom wilkom, coby dusiły owce i lecom chore owce. Strzympecek urwać z takiego i kie go dać owcy, co choruje z chlebem i solom, to zawdy pómoze... (Łapszanka n-tar [Spisz]; Rak 2007: 99).

oraz ze źródeł drukowanych:

Niedobrze było w dniu św. Mikołaja motać wełnę, bo się wilk mógł zamotać między owce i narobić szkody. Najlepiej było w tym dniu pościć, by się stadko dobrze trzymało (N-tar; Kwaśniewicz 1998: 12).

Na dzień św. Mikołaja zbierają się wszyscy pasterze i idą na spowiedź do miejscowego księdza, przynosząc mu w ofierze kury, gęsi, aby im wilk owiec albo kur nie brał (N-tar; Kamiński 1992: 133).

Również na Kaszubach odnotowano krótką informację o tym przymiocie omawianego świętego: „Św. Mikołaj broni także przed napaścią wilków. Jemu zawdzięczają lasy kaszubskie, że dziś są wolne od wilków” (SGK III: 168)⁶.

W niniejszym referacie skupię się na paremiologii. Przedstawię, jak osoba świętego Mikołaja wpisała się w przysłowia notowane w gwarach polskich.

Podstawę materiałową stanowią:

- NKPP (największy rodzimy zbiór paremiologiczny) – wykorzystana jako spis źródeł zawierających prowerbia odnoszące się do świętego Mikołaja (sięgałem do pierwszych zapisów źródłowych);
- ekscerpty z kartoteki redagowanego i wydawanego w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie SGP (najbogatszego rejestru polskiej leksyki i fraze-

⁵ Rozwiązanie skrótów geograficznych w końcowej części artykułu. Sposób i zasady lokalizowania materiału językowego (zarówno w sensie geograficznym, jak i w odniesieniu do źródeł drukowanych) przejąłem – z drobnymi modyfikacjami – z SGP (skrótów publikacji niebędących źródłami SGP tworzyłem w podobny sposób).

⁶ Treści, które zawierają przywołane relacje, przechowały się w przysłowiu i frazie notowanych w języku literackim w drugiej połowie XIX w.: *Na świętego Mikołaja rozbestwia/uwija się wilków zgraja* oraz *Święty Mikołaj wilkom pyski na kłódkę zamyka* (por. NKPP II: 472). Por. też uwagi o paremii *Alboć wezmę, albo daj: tak kazał święty Mikołaj*, notowanej w różnych wariantach w polszczyźnie literackiej już od XVI w., zawarte w zbiorze Juliana Krzyżanowskiego (1960: 121–123).

matyki obecnej w dialektach; część poświadczeń powtarza się w obu wymienionych zbiorach);

- oraz ekscerpty z dwóch nowszych publikacji – CyganŚwięt i WietrzSł.

Wskazana podstawa materiałowa obejmuje zapisy wyłącznie ze źródeł drukowanych. Wśród nich znalazły się mniejsze i większe zbiory przysłów oraz opracowania etnograficzne. Wyzyskane materiały prezentują stan gwar od około połowy XIX w. do czasów współczesnych.

Z uwzględnionych źródeł pozyskałem następujące przysłowia⁷ (podaję je z podziałem na kręgi tematyczne; realizacje wariantywne i z komponentami fakultatywnymi umieszczam pod jedną, wyabstrahowaną z zebranych zapisów postacią nagłówkową, wyeksponowaną **boldem**; zachowuję też podział na pięć głównych dialektów⁸; stosuję pisownię ogólnopolską⁹):

- dotyczące pogody:

Mikołaj colemać mróz przywoła.

Kasz: *Mikołaj colemać¹⁰ mróz przawoła* Kasz (SGK III: 168).

- dotyczące życia przyrody¹¹:

Na polskiego Mikołaja przybywa dnia jak skorupka jaja.

Maz: *Na polskiego Mikołaja przybywa dnia jak skorupka jaja* Białka radz-podl (Wisła XVIII: 123).

⁷ Dwa źródła prezentujące materiał ze Śląska Cieszyńskiego zawierają taką oto jednostkę: *Kogo mo djobol nejradzsy* [‘najchętniej’], *Jurku? Świnyntego Mikołaja!* Ciesz (OndrPrzysł: 67; MPTL XV 2: 107). Pomijając fakt, że nie opatrzone jej żadnym komentarzem, rodzi ona wątpliwości co do swego formalnego statusu. W związku z tym nie uwzględniam jej w niniejszym opracowaniu.

⁸ Śląski, małopolski, mazowiecki, wielkopolski (z tego dialektu stosownego materiału paremiologicznego nie znalazłem) i kaszubski. Zgodnie z tradycją badań dialektologicznych uwzględniam materiały kaszubskie. Status języka regionalnego nadała dialektowi kaszubskiemu Ustawa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Brak materiału z terenu Wielkopolski do pewnego stopnia można tłumaczyć faktem, że powszechną w tym dialekcie nazwą odnoszącą się do obrzędowej postaci przebranej za św. Mikołaja i przynoszącej prezenty w Wigilię Bożego Narodzenia oraz napominającej, a nawet karzącej różgą nieposłuszne dzieci jest *gwiazdor* (różnie wymawiana). Określenie (*święty*) *Mikołaj* notowano jedynie w południowo-zachodniej części dialektu wielkopolskiego. Por. Nowak 1999: 66–80 i Grabka 2012: 86.

⁹ Wprowadzam dwa znaki dodatkowe, które nie występują w zapisie języka literackiego – *á* na oznaczenie *a* *pochylonego* (różnie w gwarach realizowanego) oraz *ə* na oznaczenie kaszubskiej samogłoski *sza* (różnie w gwarach kaszubskich realizowanej).

¹⁰ *Colemać* ‘wnet’ (SGK I: 138).

¹¹ W ramach wyodrębnionych kręgów tematycznych przysłowia podaję w porządku alfabetycznym.

Na ruskiego Mikołaja przybywa dnia jak gęsiego jaja.

Maz: *Na ruskiego Mikołaja przybywa dnia jak giensiego jaja* Białka radz-podl (Wiśła XVIII: 123).

- dotyczące pracy w gospodarstwie:
Święty Mikołaj od bydła, od koni, a świnia niech się sama broni.

Mp: *Świnty Mikołaj od bydła, od koni, a świnia niech sie sama broni* Faliszew koniec (MPTL XIII: 241).

- dotyczące życia ludzi zgodnego z cyklem przyrody:
Na Mikołaja (zdejmij koła; takie jego przykazanie) porzuć wóz, a zaprzęż/zaprzęż sanie.

Mp: *Na Mikołaja porzuć wóz, a zaprzęż sanie* Mp pd (Zb VI: 182); *Na Mikołaja zdejmij koła; takie jego przykazanie: porzuć wóz, a zaprzęż sanie*; „Ztąd zapewne poszło to przysłowie, że w tej porze już sannęj drogi spodziewać się trzeba” ok. Hrubieszowa i Zamościa (Gluz: 575).

Maz: „Często na początku grudnia, gdy śniegi spadną, sanna się ustala. Ztąd przysłowia: *Na Mikołaja – porzuć wóz, a zaprzęż sanie*” Maz pd-zach (Maz I: 198).

Na (świętego) Mikoła/Mikołaja staną/zdejm/zima wstrzymuje koła.

Śl: *Na Mikołaja zdejm koła* Kostuchna-Katowice (MPTL XV 1: 79); *Na Mikołaja staną koła* Groszowice opol (MPTL XV 1: 79).

Mp: *Na św. Mikołaja staną koła* Mp pd (Zb VI: 182).

Maz: *Na Mikoła – staną koła* Maz pd-zach (Maz I: 198).

Kasz: *Na Mikleleja zama wstrzimuje kleła* Puzdrowo kar (SGK III: 168).

Na święty Mikołaj przymrozu/przywozu nie wołaj.

Śl: *Na św. Mikołaj przymrozu¹² nie wołaj* Dziewkowice strzel-opol (MPTL XV 1: 82).

Mp: *Na święty Mikołaj (6 grudnia) przywozu¹³ nie wołaj* od Sandomierza po Kolbuszową (Zb XIV: 195).

¹² *Przymróż* ‘przymrozek’: (MPTL XV 1: 172); przymróż rzad. ‘przymrozek, lekki mróz’: (SJPD VII: 573).

¹³ *Przywóz* – NKPP objaśnia, że chodzi o prom (II: 472). SJPD podaje szeroką definicję tego wyrazu: ‘przywiezienie, dowiezienie czego do jakiegoś miejsca; wwożenie rzeczy, towarów

- dotyczące zachowania człowieka:
Nie strasz dziecięć Mikołajem w lecie.

Śl: *Nie strosz dziećć Mikołajym w lecie* Ciesz (OndrPrzysł: 90; MPTL XV 2: 147).

- dotyczące religii:
(Na) święty Mikołaj dziewki z karczmy wywoła/wywołał/wywołał.

Mp: *Na święty Mikołaj dziewki z karczmy wywołał*; „Dla tego, że już wtenczas Adwent, a przeto uciechy w karczmie są zabronione” ok. Hrubieszowa i Zamościa (Gluz: 575); *Święty Mikołaj – dziewki z karczmy wywoła* (z powodu adwentu po karczmach milnie muzyka) ok. Kielc (Zb III: 32); *Święty Mikołaj dziewki z karczmy wywołał* ok. Kielc (CyganŚwięt: 304).

- dotyczące obyczajów:
Na świętego Mikołaja czeka dzieciąt cała zgraja – da posłusznym ciasteczko, złe/złych przekropi różeczką/sosneczką.

Śl: *Na świętego Mikołaja czeka dzieciąt cała zgraja, / Da posłusznym ciasteczko, złe przekropi różeczką* Ciesz (KalCiesz: 25); *Na św. Mikołaja czeka dzieciąt cała zgraja, da posłusznym ciasteczko, złe przekropi sosneczką* Opole (MPTL XV 1: 81).

Mp: „Treść tłumaczenia dzieciom dnia św. Mikołaja taka: *Na św. Mikołaja – czeka dzieciąt cała zgraja. Da posłusznym ciasteczko – złych przekropi różeczką*” Jas (KalLiw: 39).

bl: *Na świętego Mikołaja, / Czeką dzieciąt cała zgraja, / Da posłusznym ciasteczko, / Złe przekropi różeczką* (StarPrzysł: 66–67).

(Na) święty Mikołaj (chłopów) do butów wołaj.

Mp: *Świnynty Mikołoj, chłopów do butów wołoj!* ok. Gorlic (WietrzŚl: 87); *Na święty Mikołaj – do butów wołaj* (szewskie przysłowie) ok. Kielc (Zb III: 32).

Święty Mikołaj małżeństwa wyprawia i posag wystawia.

Śl: *Święty Mikołaj małżeństwa wyprawia i posag wystawia* Jemielnica strzel-opol (MPTL XV 1: 112).

Wśród zebranych dwunastu przysłów znalazły się jednostki dotyczące pogody (1), życia przyrody (2), pracy w gospodarstwie (1), życia ludzi zgodnego z cyklem przyrody (3), zachowania człowieka (1), religii (1) oraz obyczajów (3). Większość

z zagranicy; import; rzeczy przywiezione, importowane’ (VII: 673). Opis tego przysłowia w dalszej części artykułu.

z nich odnosi się do dnia liturgicznego wspomnienia świętego, czyli do 6 XII¹⁴. Jeden raz wystąpiła pochodna (skrótowa) forma imienia Mikołaj – Mikoł. Wyraźnie widać, że użyto jej w celu osiągnięcia rymu: *Na Mikoła – staną koła* (Maz I: 198). Zapewne ze względu na dużą popularność imię to występuje od czasów średniowiecznych w licznych formach, np.: Mikoła, Mikołak, Mikołajko, Miklasz, Mikosz, Misz; Nikołaj, Nikoł, Nikoła, Nicz; czy: Koła, Klos¹⁵. Formę Mikoł po raz pierwszy notowano w 1317 r. (por. Fros, Sowa 2000: 293; Grzenia 2008: 244; też: Karpluk 1980 oraz Malec 1994: 285–292; 1995: 92–94).

Pierwsze z zaprezentowanych przysłów, jednokrotnie notowane na Kaszubach: *Mikołaj coemało mróz przywoła* stanowi syntezę prognozy pogody na dni następujące po liturgicznym wspomnieniu biskupa Miry.

Bliźniacze paremie dotyczące życia przyrody nastręczają pewnych kłopotów interpretacyjnych. Są to jednostki *Na polskiego Mikołaja przybywa dnia jak skurupka jaja* oraz *Na ruskiego Mikołaja przybywa dnia jak gęsiego jaja*. W polszczyźnie, zarówno literackiej, jak i dialektalnej, poświadczą je jedynie jedno (to samo w obu przypadkach) źródło gwarowe, nie opatrząc żadnym komentarzem. Zapewne ich czasowym punktem odniesienia jest dzień przesilenia zimowego wypadający 21 lub 22 XII. Nie zgadza się to jednakże z liturgicznym wspomnieniem biskupa Miry. Być może zatem temporalne określenie *na Mikołaja* wskazuje na święta Bożego Narodzenia, obchodzone w Kościołach wschodnich 7 i 8 I. Hipotezę tę potwierdzałoby inne przysłowie odnoszące się właśnie do świąt Bożego Narodzenia, notowane w różnych wersjach w polszczyźnie literackiej i gwarach od pierwszej połowy XIX w.: *Na Boże Narodzenie przybyło dnia na kurze stąpnienie* (por. NKPP I: 140).

W paremii *Święty Mikołaj od bydła, od koni, a świnia niech się sama broni* utrwaliło się ludowe przekonanie o biskupie Miry jako obrońcy zwierząt gospodarskich przed atakami wilków. Ujawniło się w niej również postrzeganie świni jako zwierzęcia waloryzowanego negatywnie.

Proverbium funkcjonujące w wersji krótszej i rozwiniętej: *Na Mikołaja (zdejmij koła; takie jego przykazanie) porzuć wóz, a zaprzęż/zaprzęż sanie* wyraża wskazanie dla gospodarzy warunkowane aurą panującą w dzień wspomnienia świętego. Podobne treści zawiera przysłowie *Na (świętego) Mikoła/Mikołaja staną/zdejm/zima wstrzymuje koła*. Jego wariant *Na Mikołaja zima wstrzymuje koła*, notowany

¹⁴ Mikołaj – biskup Miry był czczony jako święty w Kościele katolickim i prawosławnym od IX w. Podczas Soboru Watykańskiego II (1962–1965) dokonano rewizji kultu świętych w Kościele katolickim. Ze względu na brak dowodów potwierdzających autentyczność postaci świętego Mikołaja papież Paweł VI zniósł święto 6 XII, ale postanowił, że tego dnia będzie obchodzone tzw. wspomnienie dowolne.

¹⁵ Od imienia *Mikołaj* oraz jego form pochodnych pochodzi wiele nazwisk, np.: Mikołajczyk, Mikołajski, Mikuła, Mikulak, Mikulski, Miklaszewski; Nikolski, Nikiel, Niklewicz; Kola-kowski, Kułakowski (por. Fros, Sowa 2000: 293).

na Kaszubach, opatrzone dodatkową informacją: „aluzja do pojazdów i młynów wodnych” (SGK III: 168). Nieco inne realia ujawniły się w jednostce z wymienionym komponentem *Na święty Mikołaj przymrozu/przywozu nie wołaj*. Człon *przymróż* został zdefiniowany w źródle, w którym ją zanotowano jako ‘przymrozek’ (podobnie definiuje go SJPd, opatrując kwalifikatorem *rzadki*). Wersja przysłowia z tym komponentem stanowiłaby zatem swoisty zakaz, ostrzeżenie przed przywoływaniem niższych temperatur powietrza. Z kolei paremia z rzeczownikiem *przywóz* została w źródle objaśniona w następujący sposób: „nie wołaj promu, bo rzeka zamarzła” (NKPP II: 472). Takie objaśnienie potwierdzałby teren, na którym ją notowano: od Sandomierza (położonego nad Wisłą) po Kolbuszową (a więc na obszarze w widłach Wisły i Sanu).

Jednostka *Nie strasz dziecię Mikołajem w lecie*, notowana wyłącznie w gwarach cieszyńskich (w dwóch źródłach, ale tego samego autora), odwołuje się oczywiście do zwyczaju obdarowywania dzieci prezentami związanego z postacią biskupa Miry¹⁶.

Z kolei proverbium *(Na) święty Mikołaj dziewczki z karczmy wywoła/wywołał/wywołaj* wskazuje na to, że dzień liturgicznego wspomnienia świętego wiąże się z początkiem Adwentu, w którym należy powstrzymać się od zabaw (por. też NKPP II: 472; Adamowski 1996: 20). Zwraca uwagę odniesienie w tym przysłowiu do młodych kobiet, skoro karczma zwykle kojarzy się z mężczyznami, i to niekoniecznie młodymi. Może wytłumaczeniem tego faktu jest to, że panie chodziły do karczmy na zabawy, a panowie w celu spożywania alkoholu (nierzadko w dużych ilościach).

W grupie paremii związanych ze świętym Mikołajem znalazły się jeszcze trzy jednostki dotyczące obyczajów. Dwie – podobnie jak jedna z wcześniejszych – odnoszą się do obdarowywania dzieci prezentami: *Na świętego Mikołaja czeka dzieciąt cała zgraja – da posłusznym ciasteczko, złe/złych przekropi różeczką/sosneczką*; *(Na) święty Mikołaj (chłopów) do butów wołaj*. W przypadku tej ostatniej znajdujemy w jednym ze źródeł lakoniczny komentarz: „szewskie przysłowie” (Zb III: 32). Trudno powiązać go z treścią proverbium. Z kolei NKPP podaje: „Aluzja do francuskiego zwyczaju składania podarków nie pod poduszkę, lecz w obuwie” (II: 472). To drugie objaśnienie wydaje się bardziej przekonujące. Tajemnicze pozostaje jednak w jednej wersji tej jednostki ograniczenie do płci męskiej. Natomiast ostatnia z zebranych paremii *Święty Mikołaj małżeństwa wyprawia i posag wystawia* odwołuje się zapewne do wspomnianej na początku legendy mówiącej

¹⁶ W I tomie monografii poświęconej Mazowszu Oskar Kolberg odnotował: Przed laty dla dzieci miejskich był ś. Mikołaj razem postrachem i zachętą. Jeśli były niegrzeczne, to tego wieczora [5 XII – przyp. E.P.] wchodził on, tj. wchodziła do pokoju osoba w bieli ubrana z gandziarą (batogiem) w rękę i plagi [‘baty, cięgi, razy’ – przyp. E.P.] im dawała; jeśli zaś były grzeczne, rozdawała im podarki (Maz pd-zach; Maz I: 198–199).

o trzech ubogich pannach wydanych za mąż dzięki posagom, które święty dyskretnie dostarczył. Warto dodać, że prawdopodobnie też dzięki tej opowieści biskup Miry uważany jest za patrona panien szukających kandydata na męża.

Z przedstawionego opisu wynika, że treści, które utrwaliły się w przysłowiaach notowanych w gwarach polskich związanych ze świętym Mikołajem, są znacznie bogatsze i bardziej różnorodne od wizerunku tej postaci obecnego we współczesnej kulturze (nie tylko masowej), ograniczonego właściwie do jednego aspektu. Wydaje się zatem pożyteczne odsłanianie ich i tym samym przyczynianie się do zachowywania wielowymiarowości słynnego biskupa Miry.

Wykaz skrótów geograficznych

bl. – bez lokalizacji,
 Ciesz – Cieszyńskie,
 Jas – Jasielskie,
 kar – powiat kartuski (Kartuzy),
 Kasz – Kaszuby,
 koniec – powiat konecki (Końskie),
 Maz – Mazowsze,
 Mp – Małopolska,
 n-tar – powiat nowotarski,
 N-tar – Nowotarskie,
 ok. – okolice,
 opol – powiat opolski,
 pd – południowy,
 pd-zach – południowo-zachodni,
 radz-podl – powiat radzyński (Radzyń Podlaski),
 strzel-opol – powiat strzelecki (Strzelce Opolskie),
 Śl – Śląsk.

Źródła

- CYGANŚWIĘT: S. Cygan, *Powiedzenia i przysłowia*, [w:] tenże, *Z gwary świętokrzyskiej. Świat dawnej wsi w relacjach mieszkańców, pogwarki, twórczość ludowa, słowniczek*, Kielce 2009, s. 301–306.
- GLUZ: J. Gluziński, *Włościanie polscy uważani pod względem charakteru, zwyczajów, obyczajów i przesądów z dołączeniem przysłów powszechnie używanych*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej z rękopismów i dzieł najrzadszych*, zebr. i wydał K.W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 392–576.
- KALCIESZ: *Kalendarz cieszyński na rok 1860 dla katolików i ewangelików*, Cieszyn 1859.

- KALLIW: *Liwoznanin. Kalendarz rolniczo-gospodarski jako lico części jednej podgórza naszego od góry Liwoza nam odsłaniający. Na rok pański 1851*, Lwów.
- KARTOTEKA SGP: *Kartoteka Słownika gwar polskich*, redagowanego i wydawanego przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- MAZ I: O. Kolberg, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. I: *Mazowsze polne*, cz. I, Kraków 1885, s. 198–199.
- MPTL XIII: J.P. Dekowski, *Pasterstwo nad Pilicą*, „Prace i Materiały Etnograficzne” XIII, 1959, s. 149–277.
- MPTL XV 1: S. Wallis, *Przysłowia i pogodki ludowe na Górnym Śląsku*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 15, cz. 1, Wrocław 1960.
- MPTL XV 2: J. Ondrusz, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 15, cz. 1, Wrocław 1960.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. zespół red. pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- ONDRPRZYSŁ: J. Ondrusz, *Przysłowia i powiedzenia ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Czeski Cieszyn 1954.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- STARPRZYSŁ: *Starodawne przysłowia dla ochronek*, Poznań 1862.
- WIETRZSŁ: A. Wietrzyk, *Słownik gwary Pogórzan (z okolic Gorlic)*, Gorlice 2011.
- WISŁA XVIII: Witowt [W. Pracki], *Przysłowia ze wsi Białki, pow. radzyńskiego*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzny i Etnograficzny” XVIII, 1904, s. 122–125.
- ZB III: W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. II, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” III, 1879, s. 3–61.
- ZB VI: D. Wierzbiński, *Meteorologia ludowa, czyli zdania i przysłowia ludu naszego służące do przepowiadania stanu pogody*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” VI, 1882, s. 159–200.
- ZB VIII: S. Ulanowska, *Niektóre materiały etnograficzne we wsi Łukówcu (mazowieckim) zebrane*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” VIII, 1884, s. 247–323.
- ZB XIV: Z. Wierzchowski, *Materiały etnograficzne z powiatu tarnobrzесьkiego i niskiego w Galicji*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” XIV, 1890, s. 145–251.

Literatura

- ADAMOWSKI J., 1996, *Obraz karczmy w przysłowiach polskich*, „Twórczość Ludowa” XI (32), nr 3, s. 17–22.
- FROS H. SJ, SOWA F., 2000, *Księga imion i świętych*, t. IV (M–P), Kraków (paginacja odnosi się do szpalt, nie do stronic).
- GRABKA B., 2012, *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów*, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 138, Kraków.
- GRZENIA J., 2008, *Słownik imion*, Warszawa.
- KAMIŃSKI (VEL KAMIENSKI) L., 1992, *O mieszkańcach gór tatrzańskich. Najdawniejsza monografia etnograficzna Podhala*, z rękopisu oprac. J. Klobuszewski, Kraków.

- KARPLUK M., 1980, *Staropolskie warianty imienia Mikołaj (na tle słowiańskim)*, „Onomastica” XXV, s. 103–114.
- KOTULA F., 1976, *Modlitwy do św. Mikołaja*, [w:] tenże, *Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*, Warszawa, s. 38–95.
- KRZYŻANOWSKI J., 1960, *Daj, aboć wydrę i św. Mikołaj*, [w:] tenże, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I: *Trzy centurie przysłów polskich*, wyd. II, Warszawa, s. 121–123.
- KWAŚNIEWICZ K., 1998, *Zwyczaje doroczne polskich górali karpackich*, Bielsko-Biała.
- MALEC M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 94, Kraków.
- MALEC M., 1995, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. II: *Nazwy osobowe pochodzenia chrześcijańskiego*, Kraków.
- NOWAK H., 1999, *Obrzędowa (wigilijna) nazwa gwiazdor i synonimy w Wielkopolsce*, [w:] H. Nowak (red.), *Viro doctissimo optime merito. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Sobierajskiemu w 80. rocznicę urodzin*, „Biblioteczka Poznańskich Studiów Polonistycznych. Seria Językowznawcza”, nr 10, Poznań, s. 66–80.
- RAK M., 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków.
- SFGD: M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.
- SGP: *Słownik gwar polskich*, Źródła i t. I, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, od z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, z. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, od z. 2 Łódź, t. III, Wrocław – Warszawa – Kraków, od t. IV – Kraków, 1977–.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- USPIENSKI B.A., 1985, *Kult św. Mikołaja na Rusi*, Lublin.

